

УДК90314:291.212.4](477)"634"

Панченко Ю. В.

СТАНОВЛЕННЯ СКОТАРСЬКИХ КУЛЬТІВ У НЕОЛІТІ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

У статті подано аналіз зображень-букраній степової України, що датуються неолітичним часом. На їх підставі робиться висновок про початок процесу виникнення в цей час на степовій території скотарських культів. Виділяються два типи цих зображень, що пов'язується із різними господарськими моделями.

Скотарські культури - неодмінний компонент світогляду степового населення Євразії. Поява скотарства у неоліті не могла не викликати змін у світогляді давнього населення, пов'язаних із обожненням свійської худоби. Цей факт можна пояснити тим, що велика рогата худоба посідає серед свійських тварин друге місце (після собаки) за кількістю кісток, знайдених на пам'ятках неоліту - раннього металу, що, у свою чергу, вказує на її велику роль у тогочасному господарстві. Втім, незважаючи на те, що неолітичне стадо визначалося як т.зв. неолітична тріада: велика рогата худоба, дрібна рогата худоба та свиня, а також кінь, найбільший відбиток у міфології цього часу залишила лише велика рогата худоба, а саме, бик.

Образ бика - один із найдавніших у міфології Євразії, що бере свій початок від появи цивілізацій перших скотарів і є характерним для міфології багатьох народів світу. Перше знайомство людини з биком (зубром, буйволем, туром і т.д.) відбулося в палеоліті. В той час бик був об'єктом полювання. Втім, вести мову про виникнення якогось сталого культу цієї тварини можна лише за появи скотарства, коли велика рогата худоба почала відігравати домінуючу роль. Зародження під час т.зв. неолітичної революції відтворюючих типів господарства - землеробства та скотарства - суттєво змінює світогляд тогочасного населення. Для неолітичної людності Близького Сходу та Малої Азії, де цей процес відбувався найраніше, характерна наявність сталого культу бика, що традиційно розглядається дослідниками як солярний-чоловічий. Винятками є лише гірські райони, де більш звичним є культ не бика, а козла.

Перші прояви скотарських культів можна побачити на поселеннях Південної Анатолії кінця VIII тис. до н.е. Найяскравіше він представлений на малоазійському поселенні Чатал-Гююк, де простежується поступове перетворення названого культу від мисливського до скотарського. Втім, інколи походження культу великої рогатої худоби на території України виводиться із місцевого палеоліту [1]. Однак найбільшого розвитку цей культ досяг за доби бронзи, коли велику рогату худобу вирощували не лише заради м'яса та молочних продуктів, а й використовували як робочу силу [2]. Дослідженню розвитку культу бика у зазначений час було присвячено ряд праць, в яких автори появу названого культу відносять до енеоліту-бронзи [3]. Щодо більш ранніх часів, то увагу дослідників привертала скотарські культури переважно території Давнього Сходу [4].

На території Центральної та Південно-Східної Європи виникнення скотарських культів традиційно відноситься дослідниками до культури Старчево-Кріш-Караново. Про появу скотарських культів у добу неоліту можна говорити і стосовно території степової України, де в цей час також з'являється скотарство. Поширення культових зображень переважно у степовій частині України пояснюється більш ранньою її неолітизацією порівняно з північною зоною України. Єдина культова знахідка, що походить з півночі України (орнаментована щелепа бика з Путивльського р-ну), має широкі датування від пізнього неоліту до бронзи [5]. Однак і в степу відомі лише окремі поодинокі зображення бика (у зв'язку із проблематичністю датування зображень Кам'яної

Могили вони у даній статті не розглядаються), їх аналізував В.М.Даниленко у своїй монографії "Неоліт України" та невиданій за життя "Космогонії первісного суспільства". Ним було подано огляд міфологічно-релігійних систем різних за структурами господарств неолітичних суспільств, у тому числі мисливсько-скотарських. Втім, питання появи культу бика у неоліті України окремо ще не розглядалося, і тому є дискусійним. Дослідженню поставленої проблеми і присвячена ця стаття.

На відміну від доби бронзи, у неоліті відсутні культові скупчення кісток свійських тварин, які безперечно свідчать про існування скотарських культів. На їх наявність може вказувати лише група зображень великої рогатої худоби. Більшість з них розміщена на неолітичному посуді та являє собою т.зв. букранії - переважно схематичні зображення, що трактуються як голови биків. Виділення серед зображень лише однієї голови пояснюється певними особливостями ритуалів. Найбільш вірогідним, на нашу думку, є припущення С.Шггота, який, ґрунтуючись на аналізі етнографічних паралелей, дійшов висновку, що в процесі поховального ритуалу м'ясо тварини з'їдалося, а голови й ноги звичайно приносилися у жертву богам [6].

Зображення-букранії представлені двома групами: орнаментом та скульптурою. Перша (найчисленніша) являє собою нарізний орнамент переважно на столовому посуді. На думку В.М.Даниленка, сурсько-дніпровській та приазовській культурам притаманно обоження великої рогатої худоби - їхні символи часто зливаються з антропоморфними [7]. Меншою мірою це характерно для пам'яток західного регіону, а саме, лінійно-стрічкової кераміки та буго-дніпровської культур, що може бути пов'язане з меншою роллю скотарства в господарстві цих культур. Принаймні, для культури лінійно-стрічкової кераміки можна говорити лише про окремі зооморфні наліпи на столовому посуді [8].

У поширенні неолітичних зображень-букраній на посуді можна прослідкувати деяку двоїстість. Названий орнамент, на нашу думку, можна поділити на два типи. Перший тип орнаменту представлений одним або двома рядами ламаних ліній, що утворюють ряд букраній (Рис. 1). Подібний орнамент зустрічається на пам'ятках сурсько-дніпровської, надпорізької та частково буго-дніпровської культур.

Другий тип орнаменту являє собою зображення 4 букраній у різних кутах орнаментального поля (Рис. 2). Наявність подібного орнаменту на пам'ятках буго-дніпровської культури відмічено В.М.Даниленком [9] і трактується ним як зображення стовпів світобудови. Дану точку зору поділяє і автор. Подібний орнамент притаманний пам'яткам буго-дніпровської культури.

Аналогії першого типу орнаменту можна знайти на деяких стоянках скотарських та мисливсько-скотарських неолітичних культур (степ від Дніпра до Прикаспію), а другого - на пам'ятках ранньоземлеробських культур Малої Азії та Балкан. Унікальність та індивідуальність кожного типу орнаменту вказує на особливе місце, яке займав образ бика у світогляді неолітичного населення різних культур.

Втім, наявність складного орнаменту - букраній на неолітичному посуді не є безперечним доказом виникнення культу. По-перше, трактування символіки орнаменту має суб'єктивний характер. По-друге, орнамент на посуді, хоча й мав ритуальне значення, але виконував не головну, а другорядну роль, що не обов'язково свідчить про існування сталого культу. На нашу думку, підтвердити появу культу бика у неоліті можуть лише вироби, де зооморфні сюжети виконують не другорядну супроводжувальну, а головну роль. До подібних виробів ми відносимо, насамперед, скульптурні зображення.

Скульптури голів биків являють собою другу групу (після орнаменту на посуді) зображень. Традиції подібних зображень можна виводити з т.зв. бугад - великих необроблених каменів або скель, що мають парні виступи, які імітують роги. Традиції вшанування подібних каменів існують у багатьох примітивних народів, що засвідчено етнографічно [10].

Подібні зображення більше притаманні добі бронзи-раннього заліза, а також культурі більш пізніх етнографічних тюркомовних народів. Втім одне скульптурне зображення датується неолітом. Скульптура походить із розкопок поселення поблизу с.Вовниги (Солонянський р-н Дніпропетровської обл.), виконаних А.В.Добровольським у 1931 р. За культурною належністю (за належністю неолітичних шарів цього поселення) цю знахідку можна віднести до сурсько-дніпровської або надпорізької культури (Рис. 3).

Дане культове скульптурне зображення свідчить про початок процесу складання куль-

ту бика на території України за неолітичної доби. Для скульптури характерні відносна реалістичність (порівняно з характерною для неолітичного мистецтва схематизацією) та виділення образу бика в якості головного символу. Завдяки цьому його можна порівняти із першим типом орнаменту, де букранії зображені як самостійні елементи.

Прийнявши тезу про початок процесу створення скотарських культів у неоліті, потрібно знайти пояснення наявності різних типів зображення неолітичних букраній. Ця проблема перегукується з поширенням двох різних типів скотарства у лісостеповій та степовій смугах України. На пам'ятках ранньоземлеробських культур Волині (буго-дністровська та лінійно-стрічкової кераміки) [11] переважають кістки дрібної рогатої худоби. В ареалі мисливсько-скотарських культур степу (сурсько-дніпровська, надпорізька, черепашковоярська) [12] переважає велика рогата худоба.

Через різницю у моделях господарства степового населення в науковій літературі навіть дискутується проблема різних центрів, з яких поширювалося скотарство у Північному Надчорномор'ї. О.О.Формозов вважає, що вирішальна роль у поширенні скотарства у степовій частині Східної Європи належала Балканам [13]. В свою чергу, В.М.Даниленко виводив скотарський неоліт Надазов'я, разом з культом бика, з Прикаспію [14]. Принаймні, дослідниками відзначена суттєва різниця між

характером і роллю скотарства у господарських моделях населення Балкан і степової зони. Подібна різниця, на нашу думку, не могла не відбитися у світогляді населення цих зон, про що свідчать відмінності у зображеннях неолітичних букраній.

Аналізуючи зображення-букранії мисливсько-скотарських суспільств (перший тип орнаменту) із характерним "самостійним" зображенням биків, можна припустити, що в цьому суспільстві культ бика існував як культ самостійного божества. В той же час для ранньоземлеробських суспільств, де подібні зображення є частиною більш складного орнаменту (другий тип орнаменту), культ бика вже "вплітався" в якості складової у більш складну міфологічну систему.

Отже, наявність у неоліті зображень биків (у тому числі і скульптурних) доводить поширення в цей час скотарських культів. Таким чином, поява нового типу господарства викликала, в свою чергу, появу нових елементів у релігійному світогляді тогочасного населення. Для неоліту України поширення скотарства обмежувалось її степовою зоною, що, ймовірно, призвело до виникнення різних міфологічних уявлень в різних її частинах. У свою чергу степові культури свійських тварин у різних регіонах розрізнялися між собою. На схід від Дніпра відбувалося становлення суто скотарських культів, а у Дніпро-Дністровському регіоні скотарські культури органічно вплелися у більш складну міфологічну систему.

1. Станко В.Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археология та етнологія Східної Європи. - Одеса, 2000. - С. 14-15.

2. Грязнов М.П. Бык в обрядах, и культах древних скотоводов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. - М., 1977. - С. 80.

3. Докладніше про це див.: Тесленко Д.Л. К вопросу о культе быка в культурах неолита-раннего бронзового века Евразии // Проблемы археологии Поднепровья. - Днепрпетровск, 1995. - С. 96-114.

4. Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии // Древний Восток и мировая культура. - М., 1981. - С. 26-27.

5. Березовец Д.Т. Рисунки на челюсти быка // СА. - 1958. - №4. - С. 194-196.

6. Piggott St. Heads and Hoofs // Antiquity. - Vol. XXXVI. № 142. - P.110-118.

7. Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969. - С. 228.

8. Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. - 1999. - №2. - С.87.

9. Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. - М., 1999. - С. 49-51.

10. Окладников А.П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья // МИА. - № 18. - М.-Л., 1950. - С. 312.

11. Даниленко В.Н. Вказ. праця. - С. 162; Ларина О.В. Вказ. праця. - С. 93.

12. Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. - СПб., 1995. - С. 150.

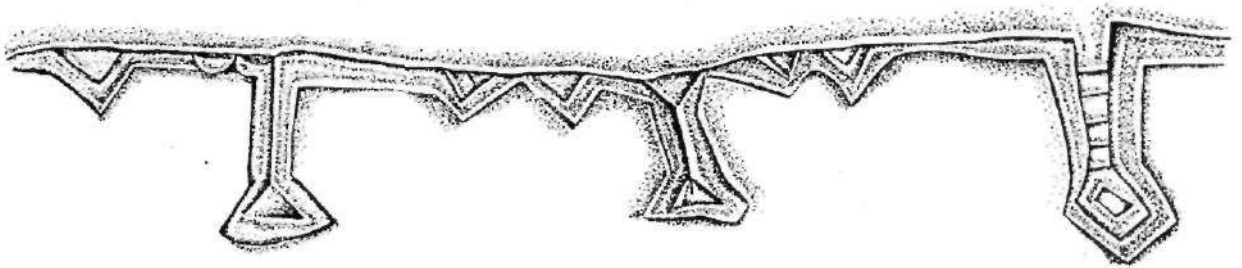
13. Формозов А.А. К истории древнейшего скотоводства на юге СССР // Основные проблемы териологии. - М., 1972. - С. 24.

14. Даниленко В.Н. Неолит Украины. - К., 1969. - С. 177-179.

Panchenko Yu. V.

THE CATTLE CULTS APPEARING IN UKRAINIAN STEPPE'S TERRITORY TO NEOLITHIC

This article deals with the analysis of bull-head images of Ukrainian steppe territory dating to Neolithic period. Based on this analysis the author makes a conclusion about the beginning of the process of cattle cults appearing in the steppe territory at that time. Two types of these images are examined, which are connected with different economic models.

Рис. 1. *Перший тип зображення букрант*

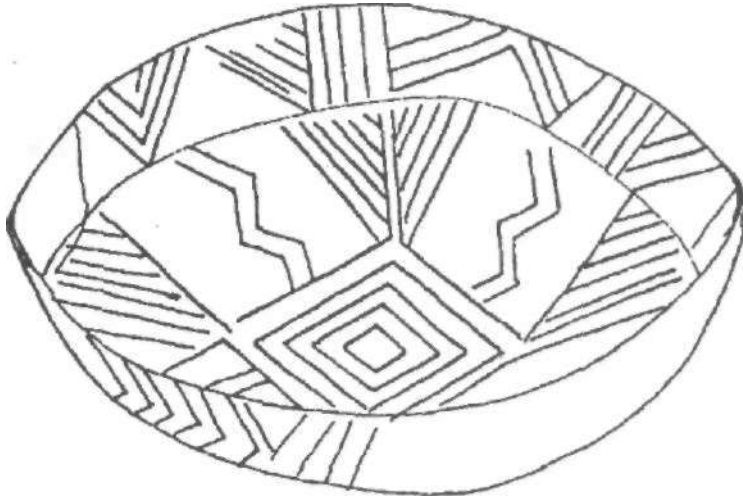

Рис. 2. Другий тип зображення букраній

Рис. 3. Неолітичне зображення голови бика